

ТИПОЛОГІЯ КОРИСЛИВИХ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНЦІВ

Б. ГОЛОВКІН

*кандидат юридичних наук,
завідувач сектору дослідження проблем
злочинності та її причин*

*(Інститут вивчення проблем злочинності
НАПрН України)*

За основу типологізації корисливих насильницьких злочинців пропонуємо взяти спрямованість особистості, корисливий тип останньої. Корислива сутність спрямованості особистості єдина і неподільна, за нею визначається загальна типова належність цієї категорії злочинців. У межах типу здійснюється диференціація за видовою відмінністю, діяльними проявами сутності на корисливий ненасильницький та корисливий насильницький підтипи. Діалектичний зв'язок між типом і підтипом утворює нову якісно однорідну соціальну групу — корисливих насильницьких злочинців. Новотворений абстрактний образ — продукт узагальнення типових ознак тривимірної моделі на загальносоціальному, соціальногруповому та індивідуально-особистісному рівні системи суспільних зв'язків. Корислива спрямованість особистості — інтегративна типова ознака, яка вказує на джерела формування і причинність злочинної активності цього підтипу злочинців. Вочевидь має бути визначений критерій виміру спрямованості особистості, в якому відбивається характер останньої у найбільш концентрованому виразі. У ролі такого береться

домінуюча мотивація поведінки, оскільки вона дає змогу здійснити градацію характеру спрямованості особистості корисливого насильницького злочинця та її поведінкових стереотипів. У домінуючій мотивації найзмістовніше відбиваються набуті у процесі соціалізації деформації психології і свідомості, найрельєфніше виразняються характерологічні риси та індивідуальні якості особистості злочинця, які спричиняють вибір насильницьких засобів досягнення корисливих цілей. Якісні критерії типологізації (ознаки-причини) доповнюються кількісними критеріями (ознаками-проявами), показниками виміру ступеня стійкості та міри інтенсивності прояву якісної ознаки. Корислива мотивація за ступенем стійкості ділиться на стійку та нестійку. За інтенсивністю прояву у насильницьких засобах ціледосягнення корислива мотивація диференціюється на злочинний прояв та злочинну діяльність.

За якісним критерієм *домінуючої мотивації поведінки* серед контингенту корисливих насильницьких злочинців вирізняємо такі абстрактні образи (моделі): *утилітарний тип* (який включає два різновиди: гедоністичної і споживацької спрямованості особис-

тості злочинця), а також *престижний* тип (відповідно авантажною і здирницькою спрямованості особистості злочинця).

Спробуємо створити уявлення в читача про збірний образ виокремлених різновидів корисливих насильницьких злочинців, показати вади соціалізації, розкрити специфіку особистісних рис та поведінкових проявів. Зазначимо лише, що за даними авторського дослідження (1 122 кримінальні справи) близько 90 % злочинців цієї категорії становить молодь 14–35 років.

Злочинці, які належать до *утилітарного типу*, мають спільну життєву позицію уталітаризму (крайнього практицизму), що виражається у прагматичному принципі отримання максимуму користі та розваг при мінімальних трудових зусиллях. Оцінювання оточуючих людей здійснюють виключно під кутом можливості їх використання як засобу досягнення корисливих цілей чи задоволення нагальних інтересів, при цьому ставлення до цінності людського здоров'я, життя, фізичної недоторканності, свободи, безпеки — індиферентне. Попри спільну життєву позицію представники утилітарного типу різняться за спрямованістю особистості й мотивації злочинних посягань.

Утилітарна мотивація гедоністичної спрямованості особистості зумовлена орієнтованістю на примітивно-розважальні форми дозвілля, марнування життя. Вже на початкових етапах соціалізації розвиток особистості йде лінією найменшого опору, пасування перед складнощами, уникання трудових і навчальних навантажень, і характеризується дезорганізованістю життєвого укладу, невизначеністю планів на майбутнє, схильністю до байдикування і марнування життя,

невгамовним пошуком задоволень, розваг, гострих вражень і відчуттів насолоди. З юних літ ці особи вирізняються поганою адаптованістю до вимог учнівського середовища через невисокі розумові здібності, незібраність, недисциплінованість, легковажність вчинків та авантюристичний склад характеру. Достатньо комунікабельні, проте нещирі у стосунках, спритно використовують матеріальні можливості найближчого оточення, обирають друзів за принципом кращої платоспроможності. Суспільні цінності та норми поведінки сприймають вибірково і формально, зневажають будь-якими видами соціальних заборон, включаючи кримінально-правові, натомість добре засвоюють субкультурні ціннісно-нормативні регулятори неформальних компаній криміногенної орієнтації, членства в яких набувають у ранньому віці. У колі найближчого оточення швидко залучаються до вживання спиртних напоїв, наркотичних і одурманюючих речовин, нерозбірливо вступають у статеві стосунки, захоплюються азартними іграми, злочинний шлях починають із дріб'язкових крадіжок майна. Значна частина із них перебуває на профілактичному обліку за вчинення різного роду правопорушень, здебільшого йдеться про крадіжки та делікти, пов'язані з незаконним обігом наркотиків.

Представники цього типу найчастіше мають психічні розлади особистості в межах осудності, викликані вживанням психоактивних речовин та синдромом залежності від них. Серед емоційно-вольових рис слід назвати емоційну неврівноваженість, мінливість настрою, дратівливість. Для них характерна підвладність почуттям і безпосереднім бажанням чимскоріше зануритися у стан ейфорії, безтурботних радощів, ілюзорного світосприй-

няття, тимчасового життєвого оптимізму. Виявляють підвищену насильницьку готовність роздобути кошти для організації чи продовження субкультурного дозвілля і розваг, пригощання своєї компанії. Вибір на силовому варіанті отримання незаконної вигоди зупиняється через те, що це безпрограшний варіант негайного заволодіння матеріальними цінностями, оскільки візуальна оцінка потенційної жертви рідко виявляється помилковою, не потрібно гаяти час на підготовку, мати специфічні навички й знання. Мотиваційний процес згорнутий і швидкоплинний, емоційно заряджений. У більшості випадків рішення про напад приймається спонтанно, а жертва обирається навмання, у надії, що пощастить заволодіти більш-менш цінними речами, кишеньковими грошима, засобами стільникового зв'язку, ювелірними прикрасами. Посягання цих осіб переважно мають груповий за формою та вуличний або під'їздно-дворовий за місцем нападу характер. Менш поширені одноосібні посягання. Розрахунок нападників простий: вистежити жертву, яка вирізняється із натовпу пристойним зовнішнім виглядом, відстежити її пересування до малолюдного місця і під погрозою фізичної розправи, або завдавши ударів, миттєво заволодіти цінностями та зникнути з місця події. Майно, здобуте злочинним шляхом, негайно збувається за половину вартості або обмінюється на спиртні напої, наркотики. Після цього традиційно відзначається вдалий напад святковим застіллям у компанії з повіями.

За ступенем стійкості тут переважає нестійка корислива мотивація із однопізодним, рідше кількаепізодним злочинним проявом.

Утилітарна мотивація споживачької спрямованості особистості зумов-

лена смислодефектністю заздрісного порядку, орієнтованістю досягти певного стандарту споживачьких можливостей, забезпечити раніше недоступний рівень комфортності й побутової зручності. Від початку соціалізації ці особи мають проблеми адаптації до вимог навчального й трудового середовища, скептично налаштовані щодо необхідності довго і наполегливо здобувати професійний фах, просуватися кар'єрними сходами. Розумово здібні, проте лінівні, займають споглядацьку особисту позицію, у ранньому віці здійснюють спроби нелегальних самостійних заробітків, втім, швидко розчаровуються мізерністю доходів, вважають, що варті більшого. Життєве кредо — найзручніше матеріально облаштуватися, вигідно одружитися, обзавестися міцним господарством, зайняти привілейовану нішу «поближче» до розпорядження фінансовими ресурсами і «жити не гірше за інших», вимагають якнайдовшу грошову підтримку з боку батьків та близьких родичів. Погано вживаються у будь-якому колективі, не визнають авторитетів, категоричні, гонористі та вперті у відстоюванні власної позиції, нехай навіть очевидно помилкової, затяті критикани. Схильні доводити свою зверхність фізичною силою, забіякуваті, вимагають від усіх рахуватися із власними інтересами, конвертують життєвий простір у пошук особистої вигоди, претендують на лідерство і визнання свого авторитету у неформальних колах. У стосунках із найближчим оточенням вкрай етично безпринципні й безвідповідальні, за жодних обставин не визнають своєї провини, нездатні до емпатії, байдуже відносяться до долі інших, морально низькі. З роками усвідомлюють, що драма життєздійснення розгортається не за тим сценарієм, якого очікували в

ідеалі, вважають себе матеріально обділеними, а інших щасливчиками долі.

Найбільш вираженою характерологічною рисою цих осіб є підозрілість, яка проявляється у заздрощах та ненависті до успішніших і заможніших, а також тих, хто порівняно більше від злочинців чогось має. Підозрілість свідчить про неналежне засвоєння суспільних цінностей, моральних імперативів і правових норм. Інструментальну агресію, окрім підозрілості, продукує ще й образливість, яка проявляється у наріканнях на обділеність і соціальну несправедливість, нібито упереджене ставлення і розуміння з боку малої соціальної групи, перекладанні провини за життєві невдачі на оточуючих, заздрощах чужому достатку, намірах забезпечити пристойний рівень споживацьких можливостей та побутового комфорту.

Представники цього підтипу злочинний шлях, як правило, розпочинають у повнолітньому віці з квартирних крадіжок, можуть мати судимість за хуліганство, автомобільні угони і заподіяння тілесних ушкоджень. Діапазон корисливих насильницьких посягань досить широкий. Частіше за все йдеться про розбійні й бандитські напади на житло, що супроводжуються вбивствами із корисливих мотивів, рідше вдаються до вимагань у підприємців середньої і нижчої ланки чи незаконного заволодіння транспортними засобами. Охоче беруться за виконання вбивств на замовлення. Серед предметів злочинного посягання, окрім грошових коштів та золото-валютних цінностей, надають перевагу аудіо-, відеоапаратурі, побутовій техніці та оргтехніці. У більшості випадків до посягань готуються, у загальних рисах розробляють план і технічно розподіляють ролі, рішення про напад приймають завчасно, використовують

інформацію навідників, зброю чи спеціально пристосовані предмети в якості такої, а також засоби маскування. Майно, здобуте злочинним шляхом, збувають, а на виручені кошти гуляють «по-панськи», відвідуючи розважальні заклади, купують предмети побутово-господарської обстановки, роблять ремонти тощо.

Корислива мотивація стійка, за інтенсивністю насильницького прояву помірно виражена, зводиться до одноразового чи декількох посягань, зазвичай тяжких і особливо тяжких, після чого йде викриття та арешт. Разом з тим допускається, хоча і не так часто, різнонаправлена злочинна діяльність.

Злочинці, які належать до *престижного типу*, мають спільну позицію домогтися більш високого статусу у великих чи малих соціальних групах шляхом заволодіння матеріальними атрибутами багатства або стильними речами, що символізують імідж успішної людини. Сповідують ідеали егоцентризму (вульгарного егоїзму) — будь-якими засобами отримати ті блага та цінності, що якісно змінюють самосприйняття й самооцінку, дозволяють усвідомити свою дотичність до класу ділових і успішних людей, високостатусних елітарних груп, підкреслюють впливовість та авторитет у своїх колах. У розрізі подоба престижного соціотипу дволика, оскільки формується специфікою спрямованості особистості та мотивації злочинних посягань. Звідси виокремлюються два різновиди: престижний тип авантажної спрямованості та престижний тип здирницької спрямованості особистості та мотивації злочинної поведінки.

Престижна мотивація авантажної (фр. *avantage* — перевага, користь, сприятливе становище) [1] *спрямованості особистості* зумовлена смисло-

дефектністю компенсаторного характеру, прагненням самовираження за для високої оцінки і самооцінки, набуття впевненості та брутального підкреслення своєї зверхності та неординарності, войовничого настрою мати все найкраще, взяти від життя та інших людей по максимуму. Смісловий концепт корисливого насильства як засобу самовираження тут полягає в матеріальній експансії, відвоюванні життєвого простору, прагненні домінувати і повелівати, довести принципову здатність заволодіти будь-яким престижним майном зневажаючи ризик, демонструючи зверхність заможнішим, при цьому прагнучи надмірною жорстокістю засвідчити самовпевненість, готовність калічити і вбивати без потреби, щоб залякати решту, змусити поважати і беззаперечно підкорятися.

Ця категорія корисливих насильницьких злочинців зростає у сім'ях із невисокими статками, проте всі члени родини наполегливо працюють (нерідко коштом кредитних запозичень) над тим, щоб забезпечити безтурботну юність, створити умови відсутності нужди у тих речах, які підкреслюють імідж модної і сучасної людини нового покоління молоді. Усе це поєднується із хибною виховною позицією гіперопіки й уседозволеності, що невдовзі обертається низькою успішністю в школі, проблемами із навчальними дисциплінами, наріканнями з боку громадськості на поведінку в побуті, змушеністю отримувати формальну повну базову середню освіту у ПТУ чи навчатися на платній основі у рейтингових за місцевими мірками навчальних закладах III рівня акредитації. Дефекти соціалізації на ранніх етапах становлення особистості також проявляються у залученні до агресивно налаштованих вулично-дворових ком-

паній так званих гошників, де культивується вживання спиртних напоїв і наркотиків, псевдоспортивний фанатизм із масовими бійками, неформальне володарювання на території за місцем проживання, вуличні пограбування і розбої, вимагання у студентсько-учнівському середовищі. Тяжіють до любительських чи навіть напівпрофесійних занять спортом. Іноді працюють у сфері послуг, торгівлі чи спорту. У міжособистісних стосунках прямолінійні й категоричні, випромінюють показову самовпевненість та здатність не помічати перешкод на шляху досягнення особисто значущих цілей. Злочинний шлях обирається з метою здобуття додаткових коштів на «іміджові потреби», для кульгового відпочинку із «бойовими подругами», на дороговартісні подарунки останнім, на забезпечення стильного «дрес-коду», що вкупі підкреслюють статус самовпевненого, показово брутального, зверхнього і безжалісливого молодіжного «авторитета» люмпенізованих міських околиць і депресивних поселень. Схильні до внутрішньо-регіональної «гастролерської» злочинної діяльності, специфікою якої є рейди із міських околиць та провінційних містечок до культурно-розважальних центрів та фінансових установ з метою пограбування відвідувачів цих закладів (за принципом полювання), а також нелегальних валютних мініяйл, роздрібних торговців, іноземців, таксистів, операторів комп'ютерних клубів, поселення трудових мігрантів-заробітчан, пункти обміну валют і погано захищені філії банків, помешкання заможних громадян, щодо статків яких є достовірна інформація. Досить часто здійснюють насильницьке заволодіння транспортними засобами, іноді виступають виконавцями незаконного позбавлення волі та викра-

дення людини з метою отримання грошової винагороди. Контактують з окремими представниками сфери кримінальних послуг: скупниками краденого майна, працівниками тіншового автосервісу, власниками напівлегальних ломбардів, приватними колекціонерами, нерідко працюють під замовлення конкретних цінностей. Також мають поверхневі знайомства у злочинних колах. До посягань готуються, спостерігають за об'єктом нападу, збирають загальну інформацію, підбирають місце і визначають час нападу, можуть використовувати засоби маскування і з більшою частіше нелетальної, хоча трапляється і летальної дії, при спробі супротиву або затримання не роздумуючи застосовують останню на враження.

Серед характерологічних рис слід назвати: домінантність як схильність в усьому бути першим, підкорювати і повелівати; вільнолюбство, що проявляється у несприйнятті встановлених правил і заборон, протестній налаштованості і схильності до ризику; вульгарну егоцентричність через показове удавання належності до новочасної еліти молодіжного середовища, прагнення визнання авторитету в референтній групі.

Корислива мотивація стійка, за інтенсивністю насильницького прояву помірно виражена, зводиться до періодичної злочинної діяльності певного напрямку, рідше одноразових злочинних посягань.

Престижна мотивація здирницької спрямованості особистості зумовлена позицією досягнення життєвого успіху через багатство і високостатусне положення у матеріальній стратифікації населення. Дефекти соціалізації спостерігаються не в юнацькому, а у більш зрілому віці, у міру накопичення негативного життєвого досвіду, невдоволення матеріальним станови-

щем. Серед представників цього типу найчастіше зустрічаються особи, які втратили стабільний матеріальний дохід або не змогли досягти бажаного рівня заможності й респектабельного статусу. З-поміж основної маси звільнених із різних причин вільнонайманих працівників досить часто фігурують діючі та колишні корумповані держслужбовці та працівники правоохоронних структур, достроково відставні військові, збанкрутілі підприємці, комерційні посередники, кредитопозичальники, персонал приватних охоронних структур, у минулому професійні спортсмени, раніше судимі за злочини корисливої спрямованості та інші подібні категорії громадян. Більшість із них мали стабільні джерела доходів нерідко незаконного походження, звикли до розкішного заможного життя, проте або втратили їх через різні обставини, або ж запити на незаконне збагачення зростали непропорційно до рівня можливостей.

Злочинні посягання зазвичай ретельно плануються проти колишніх роботодавців, бізнес-партнерів, кредиторів, тіншових підприємців, розмір доходів і ступінь особистої безпеки яких добре відомий. Тривалість злочинної діяльності ставиться у залежність від успіху першого посягання та доходності справи. Перевага надається бандитським і розбійним нападам на об'єкти фінансової та торговельної системи, інкасаторські екіпажі, заволодіння житлом і бізнес-активами підприємців шляхом викрадення членів їх сімей з метою викупу, вбивствам на замовлення, заволодінню престижними марками автомобілів «під замовлення», насильницькому вимаганню у великих та особливо великих розмірах.

Корислива мотивація надстійка, здебільшого реалізується у формі ор-

ганізованої злочинної діяльності, нерідко на професійній основі. Менш поширеними є одноепізодні злочинні прояви.

Отже, запропонована типологізація корисливих насильницьких злочинців засвідчила нетотожний характер спрямованості особистості винних, зумовлений неоднаковими дефектами соціалізації, специфічним набором доміантних характерологічних рис, деформацій ціннісно-нормативної та буттєво-сислової сфер свідомості, різним ступенем стійкості корисливої мотивації та відмінними формами її діяльнісної реалізації.

Здійснений типологічний аналіз дає змогу стверджувати, що переважна більшість злочинців все-таки про-

ходить етап криміногенної орієнтації особистості у відношенні насильницьких засобів отримання незаконної вигоди, тобто кримінальна мотивація формується поступово, а значить є резерв часу для здійснення запобіжного впливу. Виділені типи і підтипи корисливих насильницьких злочинців створюють цілісне уявлення про склад контингенту цієї категорії злочинців, їх структурний розподіл, а створені кримінологічні образи злочинців орієнтують органи кримінального переслідування у висуванні версій та плануванні оперативно-розшукових заходів з викриття та затримання тих чи інших представників, залежно від типового дозлочинного способу життя та специфіки злочинного прояву.

ВИКОРИСТАНИ МАТЕРІАЛИ

1. *Словник іншомовних слів* / укладач Л. О. Пустовіт та ін. — К., 2000. — С. 14.

Головкін Б. М. Типологія корисливих насильницьких злочинців

Анотація. Стаття присвячена питанню типологізації корисливих насильницьких злочинців за критерієм домінуючої мотивації, що диференціює характер спрямованості особистості та її поведінкових стереотипів.

Ключові слова: утилітарний тип гедоністичної і споживацької спрямованості, престижний тип авантажної і здирницької спрямованості особистості корисливого насильницького злочинця.

Головкін Б. Н. Типология корыстных насильственных преступников

Аннотация. Статья посвящается вопросу типологизации корыстных насильственных преступников по критерию доминирующей мотивации, по которому дифференцируется характер направленности личности и ее поведенческих стереотипов.

Ключевые слова: утилитарный тип гедонистической и потребительской направленности, престижный тип авантажной и стяжательской направленности личности корыстного насильственного преступника.

Golovkin B. Typology of mercenary violent criminals

Annotation. Work is dedicated the question of mercenary violent criminals after the criterion of dominant motivation, on which differential character of orientation personality and its behavioral stereotypes.

Key words: utilitarian type of hedonistic and consumer orientation, prestige type of avantaznaya and acquisitive orientation personality of mercenary violent criminal.